Literary Research
Year23, NO. 91
Spring 2026

DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.23.91.9

An Investigation into the Components of Literary Realism in the Voqu' school (A Case Study of Mohtasham Kashani's Romantic Poems in the Jalaliyyah and Noql-e Oshshaq Treatises)

Tahere Jani [1], Mohammad Taghi Jahani [*2], Alireza Asadi [3]

Recived:11/7/2025 Review:20/1/2026 Accepted: 23/2/2026

Abstract

Mohtasham Kashani, a 10th-century poet, although primarily renowned for his famous twelve-stanza elegy for Imam Hussein (PBUH), also composed panegyrics and love poems. His most significant love poems are found in the two treatises, Jalaliyeh and Naql-e Oshshaq, written regarding his devotion to two individuals. This research aims to examine the components of the literary school of Realism in the love poems of these treatises, utilizing a descriptive-analytical method and library-based data collection. The findings indicate that the primary components of literary Realism in Mohtasham's love poems include detailing, the discovery and expression of reality, distancing from ambiguity as an imaginative factor, avoiding fantasy, and maintaining a spectator-like perspective toward events. This study, by moving beyond traditional perspectives that identify Mohtasham solely as a religious poet,

1. Ph.D. in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran.
Taherehjani4@gmail.com ORCID: 0009-0001-7666-3113.
2. Corresponding Author. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran.
m.jahani@ilam.ac.ir ORCID: 0000-0003-4793-7629.
3. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran.
a.asadi@ilam.ac.ir ORCID: 0000-0001-7406-0434.

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms

proves that by linking the text with the objective realities of his era, Mohtasham achieved a realistic reproduction of human emotions.

Keywords**:** *The Intersection of the Literary School of Realism and the Vuqu Schoolm, The Poetry of Mohtasham Kashani, Mohtasham's Jalaliyeh Treatise, Mohtasham's Noql-e Oshshaq Treatise , Persian Poetry of the Tenth Century.*

1. Introduction

Literary Realism emerged in 19th-century Europe as an artistic and literary movement reacting against Romanticism, which was heavily reliant on imagination and idealism. Realism is defined as a collection of writings from the mid-19th century that prioritize objective reality and distance themselves from purely imaginative constructs. A realist writer strives to depict life and social, political, and economic relations in a neutral, objective manner, often aiming for social reform. The key components of this school include the discovery and expression of reality, detailed description, social analysis, and the portrayal of ordinary, common heroes.On the other hand, the history of Persian literature in the 10th century AH witnessed the emergence of the "School of Voqu'". In this school, the poet endeavors to describe the actual details of romantic events and the tangible states of the lover and the beloved. Voqu' is characterized by a "simple and direct expression of honest emotions and individual experiences," avoiding the poetic exaggerations and fantasies typical of earlier styles. Mohtasham Kashani, a prominent poet of this period, moved beyond traditional lyrical clichés in his romantic treatises, Jalaliyeh and Naql-e Oshshaq. By employing techniques such as meticulous detailing, social analysis, and a spectator-like perspective, he aligned his poetry with the core tenets of Realism. Therefore, the primary objective of this research is to demonstrate how Mohtasham's romantic poems provide a tangible and realistic reproduction of human emotions and the objective realities of his era.

Research Question(s):

What characteristics of literary Realism are reflected in the expression of personal states, particularly within the context of romantic actions, in Voqu' poetry?

What are the primary components of literary Realism manifested in Mohtasham Kashani's romantic treatises?
Which component of Realism is most prominently manifested in Mohtasham's romantic treatises?

2. Literature Review

Independent studies have been conducted on Mohtasham Kashani's lyrical works and their connection to the School of Voqu', each approaching the subject from a different perspective. Salehiniya (2011), in an article titled "Mohtasham Kashani's Treatises: An Unknown Genre," examined the literary structure of the two treatises, Jalaliyeh and Naql-e Oshshaq; the author introduced these treatises as a nascent and distinct genre in lyrical literature that had previously received little critical attention. Furthermore, Koochaki et al. (2023), in a study titled "Investigating Folk Culture in Mohtasham Kashani's Jalaliyeh Treatise," analyzed environmental elements and folk beliefs in this work, arguing that it effectively reflects the daily life details of the Safavid era. However, while research on the components of literary Realism has been conducted in the Persian language, the focus has predominantly remained on contemporary literature. A crucial point overlooked in previous studies is the fundamental difference between modern Realism and traditional realism within the context of the School of Voqu'. Therefore, the present study is necessary to explore deeper layers of objective realism in Mohtasham's poetry. This research seeks to move beyond superficial descriptions and determine the relationship between the poet's lived experiences and the realistic representation of emotions—a subject that has not been addressed in Mohtasham Kashani studies until now.

3. Methodology

This research is conducted using a descriptive-analytical method. The required data and information have been gathered through library and documentary research.

4. Results

The analytical investigation of Mohtasham Kashani's romantic treatises, Jalaliyeh and Naql-e Oshshaq, reveals a significant structural and thematic alignment with the fundamental components of literary Realism. Among various Persian poetic movements, the School of Voqu' (Occurrence) demonstrates the closest resemblance to Realism due to its unwavering focus on objective reality and the tangible experiences of the poet. The findings indicate that meticulous detailing

(Tashrih-e Joz'iyat) is the most prominent realistic component in Mohtasham's love poems, as he moves away from general poetic clichés to provide minute descriptions of the beloved's traits and the dynamics of their encounters. Furthermore, there is a deliberate distancing from imaginative ambiguity and complex metaphors, which ensures that the emotional content remains tethered to actual romantic occurrences. The study also identifies a spectator-like perspective in Mohtasham's narration, where he acts as an objective observer of his own emotions—such as the pain of separation or the presence of rivals—reporting them with honesty and external reality. Ultimately, by linking the text with the objective realities of the 10th century AH, Mohtasham achieved a realistic reproduction of human feelings, proving that the roots of objective realism in Persian literature are deeply embedded in the School of Voqu'

References

Fotouhi Rud-maajani, Mahmoud; One Hundred Years of Virtual Love; Maktab-e Voqu' and the Vasukht style in 10th-century Persian poetry, 1st ed., Tehran: Sokhan, 2016.

Fotouhi Rud-maajani, Mahmoud; Sadeghi, Hashem; The formation of realism in Iranian story writing; Scientific-Research Journal of Literary Inquiries, Year 3, No. 182, 2013; pp. 1-26.

Furst, Lilian; Interpretations of Realism; Translated by Dariush Karimi, Art and Architecture, No. 27, 1994; pp. 351-362.

Haqiqi, Manouchehr; Concepts of Realism in Literature; Persian Language and Literature (Former Zaban va Adab), No. 3, 1998; pp. 156-164.

Jahanmard, Mahboube; Aqababayi, Zohre; Hassan-Aliyan, Somayeh; Beauty-knowledge and Content-making commonalities of the beloved's tress in Persian and Arabic poetry; Journal of Comparative Literature Research, Vol. 5, No. 3, 2017; pp. 97-126.

Kashani, Mir-Taqi al-Din; Khulasat al-Ash'ar wa Zubdat al-Afkar (Kashan section); Edited by Abd-al-Ali Adib Broumand and Mohammad-Hossein Nasiri-ye Kahnamouyi, 1st ed., Tehran: Miras-e Maktoob, 2005.

Kashani, Mohtasham; Divan of Maulana Mohtasham Kashani; Edited by Mehr-Ali Gorgani, 1st ed., Tehran: Ketabforoushi-ye Mahmoudi, 1965.

Mir, Mohammad; Gichi, Zohre; The Reflection of the Beloved in the mirror of Vahshi Bafqi's Poetry; Journal of Lyrical Literature of Sistan and Baluchestan University, Year 12, No. 23, 2014; pp. 245-262.

Navayi, Abd-al-Hossein; Sadri, Mehdi; Critique and introduction of the book Kulliyat-e Mohtasham Kashani; Ayene-ye Miras Quarterly, No. 7 and 8, 1999; pp. 49-55.

Parham, Sirus; Realism and Anti-Realism in Literature; Tehran: Nil Publications, 1966.

Sachkov, Boris; History of Realism; Translated by Mohammad-Taqi Faramarzi, Tehran: Tondar, 1983.

Sadeghi Mohsen-Abad, Hashem; A Reflection on the Principles and Theoretical Foundations of Realism in Literature; Naqd-e Adabi Specialized Quarterly, Year 7, No. 25, 2014; pp. 41-70.

Salehi-nia, Maryam; Mahdavi, Mohammad-Javad; Mohtasham Kashani's Letters: An Unknown Genre?; Scientific-Research Quarterly of Literary Criticism, Vol. 15, No. 1, 2011; pp. 187-209.

Seyed-Hosseini, Reza; Literary Schools, Vol. 1, 15th ed., Tehran: Negah, 2008.

Shafiei Kadkani, Mohammad-Reza; The Resurrection of Words; Lessons on Formalist Literary Theory, 3rd ed., Tehran: Sokhan, 2012.

Shamisa, Sirus; Evolution of Ghazal in Persian Poetry, 7th ed., Tehran: Mitra, 2007.

فصلنامه
سال۲۳، شماره۹۱، بهار۱٤۰۵، ص۹-۳۲
مقاله پژوهشی
DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.23.91.9

بررسی مؤلفه‌های مکتب ادبی رئالیسم در مکتب وقوع (مطالعه موردی اشعار عاشقانه محتشم کاشانی در رساله‌های جلالیه و نقل عشاق)

طاهره جانی[۱]؛ محمدتقی جهانی*[۲]؛ علیرضا اسدی[۳]

تاریخ دریافت: ۱٤۰٤/٤/۲۰ تاریخ بازنگری:۱٤۰٤/۱۰/۳۰ تاریخ پذیرش:۱٤۰٤/۱۲/٤

چکیده

اگرچه محتشم کاشانی شاعر وقوعی قرن دهم بیشتر شهرت خود را مدیون سرایش دوازده‌بند مشهور در رثای امام حسین(ع) است، علاوه بر قصاید و اشعار مدحی، عاشقانه‌هایی نیز دارد که مهمترین آنها اشعاری است که در دو رساله «جلالیه» و «نقل عشاق» در مورد دلدادگی خود به دو تن از معشوقانش سروده است. این پژوهش با هدف بررسی مؤلفه‌های مکتب ادبی رئالیسم در اشعار عاشقانه این رسائل و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و گردآوری اطلاعات آن به شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای صورت گرفته است. بنابراین ابتدا با مراجعه به منابع چاپی، مطالب مرتبط با موضوع، مشخص و پس از آن دسته‌بندی و بررسی شده است. عمده‌ترین مؤلفه‌های مکتب ادبی رئالیسم، که در این اشعار عاشقانه محتشم، نمود

۱. دکتری زبان و ادبیّات فارسی دانشگاه ایلام، ایران.
taherehjani4@gmail.com ORCID: 0009-0001-7666-3113
۲. استادیار زبان و ادبیّات فارسی دانشگاه ایلام، ایران. نویسنده مسئول
m.jahani@ilam.ac.ir ORCID: 0000-0003-4793-7629
۳. دانشیار زبان و ادبیّات فارسی دانشگاه ایلام، ایران.
a.asadi@ilam.ac.ir ORCID: 0000-0001-7406-0434

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-

یافته، عبارت است از: تشریح جزئیات، کشف و بیان واقعیت، دوری از ابهام به‌عنوان عامل تخیل، پرهیز از خیالپردازی و نگاه تماشاگروار به رویدادها. این پژوهش با فرارفتن از دیدگاه‌های سنتی، که محتشم را تنها شاعری مذهبی می‌شناسند، ثابت می‌کند که محتشم با پیوند میان متن و واقعیت‌های عینی عصر خویش به بازتولید واقعگرایانه عواطف انسانی دست یافته است.

کلیدواژه‌ها: پیوند مکتب ادبی رئالیسم و مکتب وقوع، شعر محتشم کاشانی، رساله جلالیه محتشم، رساله نقل عشاق محتشم، شعر فارسی قرن دهم.

۱. مقدمه

رئالیسم به عنوان جنبشی ادبی‌ـهنری در قرن نوزدهم میلادی در واقع، واکنشی بود در برابر مکتب رمانتیسم که با تکیه بر تخیل و رؤیا در پی ترسیم آرمانشهر بود. «رئالیسم، مجموعه بسیار شاخصی از نوشته‌های متعلق به نیمه دوم سده نوزدهم است؛ مجموعه‌ای که هسته ادبیات و هنرهای مربوط به آن در دوران مورد نظر را تشکیل می‌دهد و از پیشینه قوی برخوردار است»(فورست، ۱۳۷۳:ص ۳۵۱). این مکتب بر تمرکز بر واقعیت و فاصله گرفتن از تخیل استوار است. رئالیسم ادبی در فرانسه به عنوان یکی از کانونهای اصلی این جنبش در اواسط قرن نوزدهم شکل گرفت. «رئالیسم به عنوان مکتب ادبی، پیش از هر جای دیگر در فرانسه به میان آمد؛ اما پایه‌گذاران مکتب ادبی رئالیسم، نویسندگان بزرگی نبودند که امروزه ما می‌شناسیم؛ بلکه نویسندگان متوسطی بودند که اکنون چندان شهرتی ندارند این نویسندگان عبارت بودند از: شانفلوری، مورژه و دورانتی(سیدحسینی، ۱۳۸۷:ص ۲۷۳). در واقع نویسنده رئالیست می‌کوشد با نشاندادن واقعیت زندگی به دور از اغراق و آن‌گونه که هست به شکلی کاملاً بیطرفانه به نقد اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... با هدف ایجاد تغییر و تحول در اجتماع و روابط انسانها بپردازد. رئالیسم با برجسته‌سازی واقعیت‌ها و کمرنگ کردن تخیل، پرهیز از فردگرایی و پرداختن به مسائل اجتماعی از رمانتیسم، که مکتب ادبی پیشین و بر پایه تخیل و خیالپردازی است، متمایز می‌شود. «یکی دیگر از جنبه‌های اصلی ادبیات رئالیستی، متمایز ساختن واقعیت‌های عینی از پندارها و تصورات قراردادی یا موهومات و توهماتی است که درباره واقعیت وجود دارد»(پرهام، ۱۳٤٥:ص ٤١). مهمترین اصول و

مؤلفه‌های مکتب رئالیسم عبارت است از: کشف و بیان واقعیت، سفر واقعی به سرزمین‌های دوردست، تشریح جزئیات، تحلیل اجتماعی، همراهی با قهرمان تا دم مرگ، نگاه تماشاگروار به رویدادها، معمولی بودن قهرمان و...(سیدحسینی، ۱۳۸۷: ص ۲۷۸-۲۸۸).

از سوی دیگر، تاریخ ادبیات ایران در سده دهم هجری، شاهد ظهور مکتب وقوع است. وقوع، مکتبی در شعر فارسی است که تمام کوشش شاعر در آن، بیان جزئیات احوال و روابط واقعی عاشق و معشوق است.

> سبک وقوع یا وقوعی، بیان حالتی از حالات عشق و عاشقی است که بین عاشق و معشوق به گونه‌ای واقعی ظاهر می‌شود و در شنونده، جنبه متعارف و معمول و آشنا به ذهن از آن احساس می‌شود یا هر مطلب دیگری است که با عالم واقع منطبق و به شیوه به اصطلاح خودمانی بیان گردد(کاشانی،۱۳۸٤ : سی‌ودو).

یکی از ویژگیهای بارز شعر وقوعی، تأکید بر بیان مستقیم و ساده احساسات و تجربیات واقعی شاعر است. شاعر در مکتب وقوع به دنبال نشاندادن احساسات درونی خویش است و سعی می‌کند با زبانی ساده و بی‌پیرایه، بدون اغراق و خیالپردازی به بیان لذتها و دردهای خویش بویژه در حیطه عشق بپردازد. بنابراین می‌توان گفت، شعر وقوع به بیان حالاتی می‌پردازد که جنبه تجربی دارد و آن‌گونه که شاعر، آن را تجربه کرده است، امکان تجربه آن برای خواننده شعر وقوع نیز وجود دارد. «در یک کلمه، وقوع یا وقوع‌گویی این است که شاعری به آنچه در زندگیش و بویژه در ارتباط با معشوقش روی داده است بپردازد»(شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱ :ص ۲۰۹). جزئیات زندگی و روابط عاشقانه هر شخصی با دیگران متفاوت است؛ بنابراین بیان صریح و صادقانه احساسات شخصی از سوی شاعر، شعر را از حالت تکراری و کلیشه‌ای خارج، و دنیای متفاوت درون شاعر را برای مخاطب، ملموس و مشهود می‌کند در حالی که مکتب وقوع بر صدق عاطفی و بازتاب مستقیم درونیات شاعر تأکید می‌کند. محتشم کاشانی در رسایل غنایی خود با فرارفتن از بیان صرف احساسات به شیوه‌هایی چون تشریح جزئیات، تحلیل اجتماعی، نگاه تماشاگروار به رویدادها، معمولی بودن قهرمان و... روی آورده است. هدف پژوهش این است که نشان دهد، اشعار عاشقانه محتشم چگونه با حفظ ویژگیهای مکتب وقوع به مؤلفه‌های عینی رئالیسم نزدیک می‌شود و تصویری ملموس از دنیای پیرامون ارائه می‌کند.

۱- ۱ بیان مسئله

مکتب ادبی رئالیسم در اروپای قرن نوزدهم و به دنبال تحولات عظیمی چون انقلاب صنعتی و انقلاب فرانسه شکل گرفت. هدف این جنبش، ارائه تصویری واقع‌بینانه، بی‌پیرایه و بدون اغراق از زندگی روزمره بود. «در سده هجدهم، دوره‌ای که به انقلاب فرانسه منجر، و موجب زوال نهایی ساختمان اقتصادی و ایدئولوژیک فئودالیسم شد، رئالیسم گام بزرگی به جلو برداشت و از ترسیم زندگی و آداب و رسوم روزمره به تجسم زندگی اجتماعی پرداخت»(ساچکوف، ۱۳۶۲:ص ۱۹). کوشش نویسنده رئالیست این است که با توجه به مسائل مربوط به طبقات محروم جامعه و فاصله گرفتن از فردگرایی مکتب پیشین (رمانتیسم) با زبانی ساده و به دور از دشواری، کمترین بهره را از نیروی تخیل بگیرد و با اصالت دادن به دنیای خارج از ذهن، تصویری واقعی از جامعه به نمایش بگذارد. نویسندگان در مکتب رئالیسم با هدف نشاندادن واقعیت، زندگی را آن‌گونه می‌بینند که هست؛ بدون اینکه احساس و عاطفه خود را در این امر دخالت دهند. این نویسندگان برای آفرینش اثری باورپذیر، نقش ناظر و گزارشگر دارند و رویدادها را با سلیقه و نظر خود، قضاوت نمی‌کنند. «نویسنده رئالیست هنگام آفریدن اثر بیشتر تماشاگر است و افکار و احساسات خود را در جریان داستان ظاهر نمی‌سازد»(سیدحسینی، ۱۳۸۷:ص ۲۷۸).

مکتب وقوع در ادبیات فارسی بیش از دیگر مکاتب با واقعیت منطبق است و با بازشناخته شدن از شعر تقلیدی پیش از خود و شعر سراسر تخیل و مضمون پس از خود به دور از هرگونه پیچیدگی و عاری از صناعات بدیعی و بیانی به نمایش واقعیت پرداخته است. شعر وقوع، آن‌گونه که از عنوانش پیداست، حالات و تجربیات واقعی شاعر را به نمایش می‌گذارد و می‌تواند در شناخت دقیق جامعه‌ای راهگشا باشد که بستر ایجاد آن است؛ همان‌گونه که مکتب رئالیسم نیز با بیان ویژگیها و اوضاع محیط اجتماعی و موقعیت افراد جامعه، آن‌گونه که هست، سعی می‌کند تصویری واقعی و باورپذیر از جامعه‌ای را به نمایش بگذارد که بستر ایجاد آن بوده است. با اینکه هر دو مکتب ادبی وقوع و رئالیسم در زمانها و مکانهای متفاوتی شکل گرفته، برخی از نقاط اشتراک بین آنها درخور توجه است. در هر دو مکتب، کشف واقعیت و دوری از خیالپردازیهای شاعرانه اهمیت دارد. در آثار رئالیستی و اشعار وقوعی با تشریح جزئیات

حوادث و رویدادها روبه‌رو هستیم. هم‌چنین گاهی آفریننده اثر در هر دو مکتب با فاصله گرفتن از رخدادها به مثابه تماشاگر به رویدادها و شخصیت‌ها می‌نگرد و بدون دخالت دادن احساسات و عواطف خود به توصیف رویدادها می‌پردازد. به دلیل کاربرد زبان ساده و عوام‌فهم در هر دو مکتب، ابهامی وجود ندارد و مخاطب بسادگی به مقصود و منظور شاعر یا نویسنده پی می‌برد. ضرورت پژوهش در این است که با فرارفتن از توصیفات سطحی، تبیین کند که چگونه محتشم کاشانی از دریچه نگاهی تماشاگرانه، لایه‌های عینی واقعیت را در اشعار خود تثبیت کرده است.

۲- ۱ پرسش‌های پژوهش

بیان حالات شخصی بویژه در وضعیت کنش مهرورزی در شعر وقوع، بیانگر چه ویژگیهایی از مکتب رئالیسم است؟

مؤلفه‌های مکتب ادبی رئالیسم در رساله‌های عاشقانه محتشم کدام است؟

کدام مؤلفه رئالیسم، بیشترین نمود را در رساله‌های عاشقانه‌ی محتشم دارد؟

۳-۱ روش پژوهش

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و گردآوری اطلاعات آن به شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

٤-۱ پیشینه پژوهش

درباره آثار غنایی محتشم کاشانی و پیوند آنها با مکتب وقوع، پژوهشهای مستقلی انجام شده است که هر یک از زاویه‌ای متفاوت به تبیین جایگاه این آثار پرداخته‌اند. صالحی‌نیا (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «رسایل محتشم کاشانی، ژانری ناشناخته» به بررسی ساختار ادبی دو رساله جلالیه و نقل عشاق پرداخته است. نویسنده در این جستار، رسایل محتشم را گونه‌ای نوظهور و متمایز در ادبیات غنایی معرفی می‌کند که تا پیش از آن کمتر مورد توجه منتقدان قرار گرفته بود. هم‌چنین، کوچکی و دیگران (۱٤۰۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی فرهنگ عامه در رساله جلالیه محتشم کاشانی» به واکاوی عناصر زیست‌محیطی و باورهای عامیانه در این اثر پرداختند و معتقدند که بازتاب جزئیات زندگی روزمره در این رساله، غنای فرهنگی عصر صفوی را بخوبی بازنمایی می‌کند؛ با این حال اگرچه تحقیقاتی در زبان فارسی در حوزه مؤلفه‌های مکتب

ادبی رئالیسم صورت گرفته، تمرکز آنها عمدتاً بر ادبیات معاصر بوده است. نکته حائز اهمیت که در پژوهشهای پیشین نادیده گرفته شده، تفاوت ماهوی میان رئالیسم مدرن با واقعگرایی سنتی در بستر مکتب وقوع است؛ از این رو، ضرورت تحقیق در این است که برخلاف پیشینه‌هایی که تنها به جنبه‌های تاریخی یا ساختاری پرداخته‌اند به دنبال کشف لایه‌های عمیقتر واقعگرایی عینی در اشعار محتشم باشد. این پژوهش تلاش می‌کند تا با فرارفتن از توصیفات سطحی، نسبت تجربیات زندگی شاعر و بازنمایی رئالیستی عواطف را تبیین کند که تاکنون در مطالعات مربوط به محتشم کاشانی، مورد توجه قرار نگرفته است.

۲. رساله‌های محتشم

رساله جلالیه، که در آغاز دیوان محتشم آمده دربردارنده عاشقانه‌های محتشم برای شاطر جلال اصفهانی است. این رساله با نثری آراسته به نظم، شامل شرح جزئیات حالات و برخوردهای عاشق و معشوق است.

> محتشم این رساله را به نام مراد خویش شاطر جلال اصفهانی به سال ۹۷۰ ه.ق تالیف کرده و این زمانی است که محتشم دچار تحول فکری و درونی شده که همه چیز را با معیار جلال می‌سنجیده و می‌اندیشیده به‌گونه‌ای که مجموع غزلیات رساله یادشده برابر است با شصت‌وچهار غزل که سبب سرودن شصت‌وچهار غزل را به نام مراد خویش بیان کرده و گفته چون نام جلال به حساب جمل برابر با عدد شصت‌وچهار است، چنین معیاری را در کار تألیف این رساله مدنظر قرار داده که نهایتاً لفظ جلال از صفات باری تعالی است (نوایی، ۱۳۷۹:ص ۵۰و ٤۹).

داستان عشق محتشم به شاطر جلال، که خود شاعر به پاکی آن تأکید می‌کند، بنابر اذعان خود محتشم در آغاز رساله از جایی شروع می‌شود که شاطر جلال اصفهانی با گروهی مطرب به کاشان آمده و پیر و جوان را شیفته خویش گردانیده و در این میان، عشق محتشم به او بیش از دیگران بوده است.«کوس بلند آوازه عشقش که به نام این گمنام صدا بیشتر می‌داد»(محتشم، ۱۳٤٤:ص ۲). پس از رساله جلالیه، رساله نُقل عشاق دومین رساله محتشم در بیان عشق است. این رساله در عشق محتشم به دختری بزرگزاده به نثر نگاشته شده که به مقتضای حال عاشق به نظم نیز آراسته شده است.

این رساله نیز به نظم و نثر است و محتشم آن را به سال ۹٦٦ ه.ق تألیف کرده و نام

معشوق و مراد خود را در قطعه ماده تاریخ پایانی رساله به صورت معما آورده است که بر ما معلوم نشد که نام این شخص چیست و نام این مراد کیست (همان:ص ۵۰).

در این ماجرای عاشقانه، محتشم بدون اینکه معشوق را ببیند به او دل می‌بندد و به کمک قاصدانی غزلهای خود را به او می‌رساند و به پاسخهای او دست می‌یابد. پایان این پیغام‌رسانیها به وصال دو دلداده می‌انجامد. هر دو رساله آمیخته‌ای از شعر و نثر و بیانگر حالات شخصی محتشم در جایگاه عاشق است.

از نظر ساختاری، این دو رساله شباهتهای زیادی بـه هـم دارد. داستان تجربه واقعی عشق محتشم در قالب نظم و نثر در هـر دو اثـر روایـت مـی‌شـود و در هـر دو، محتشم اصرار دارد جنبه وقوعی رخدادها را برجسته کند و بارها تأکید می‌کند غزل را بالبداهه سروده است(صالحی‌نیا، ۱۳۹۰:ص ۱۸۸).

در ادامه به بررسی مهمترین مؤلفه‌های مکتب ادبی رئالیسم در رساله‌های عاشقانه محتشم می‌پردازیم.

۳. تحلیل داده‌ها

۳-۱ تشریح جزئیات

شاعر وقوعی برای بیان بهتر واقعیت‌ها ناگزیر از تشریح جزئیات است و تشریح جزئیات از مؤلفه‌های مهم مکتب رئالیسم به شمار می‌رود. «رئالیسم همانسان جایگزین رمانتیسم می‌شود که تجزیه و تحلیل جای ترکیب را می‌گیرد و کشف و جستجوی دقیق، جانشین الهام یکپارچه می‌شود. رئالیسم طرفدار تشریح جزئیات است»(سیدحسینی،۱۳۸۷ :ص۲۷۹). در واقع، رئالیسم با فاصله گرفتن از ذهنیات و امور انتزاعی سعی می‌کند تصویری باورپذیر از واقعیت، ارائه کند و برای رسیدن به این مقصود از تشریح و توصیف جزئیات ناگزیر است. «رئالیسم درمقابل توجه رمانتیسـم بـه ذهنیـت بـر عینیـت تأکیـد مـی‌کنـد. تصـویر جزئیات و مشاهده بیطرفانه، لازمه عینیت رئالیسم است(صادقی محسن‌آباد، ۱۳۹۳:ص ٤٧). محتشم در بسیاری از عاشقانه‌ها در هر دو رساله به‌گونه‌ای به شرح کامل جزئیات می‌پردازد که خواننده را با خود همراه می‌کند و واقعه را همانند تابلویی زیبا در مقابل دیدگان او قرار می‌دهد؛ به عنوان مثال با خواندن غزل زیر می‌توان به ویژگیهای ظاهری و اخلاقی معشوق پی برد:

روی ناشسته چو ماهش نگرید　　چشم بی سرمه سیاهش نگرید
بر سر سرو ملایم حرکات　　جنبش پر کلاهش نگرید
نگهش با من و رویش با غیر　　غلط‌انداز نگاهش نگرید...
(محتشم، ١٣٤٤: ٦)

شاعر در این غزل با شرح کامل جزئیات زیبایی ظاهری و حرکات و رفتار معشوق، تصویری شگرف و روشن از این رابطه به نمایش می‌گذارد به گونه‌ای که خواننده با خواندن هر بیت، بیشتر به جزئیات این رابطه و کیفیت آن پی می‌برد و تصویر و تجسمی آشکار در ذهن او شکل می‌گیرد. شاعر در دو بیت اول از زیبایی طبیعی و شگفت‌انگیز معشوق به وجد می‌آید و سعی می‌کند که این زیبایی را برای مخاطب توصیف کند. بیت سوم به یکی از ویژگیهای شعر وقوع اشاره می‌کند که نگاه ویژه عاشق و معشوق است. «نگاه از بنمایه‌های گسترده و پربسامد در تغزل وقوعیان است. چنانکه از غزلهای اینان برمی‌آید، معاشقه در شعر آنان به تماشا، نظاره، عشق بازی با نگاه، نظربازی یا به قول شاعران علم نظر محدود شده است»(فتوحی، ١٣٩٥:ص ١٧٦). محتشم در این بیت، نوع نگاه متفاوت معشوق را به تصویر می‌کشد که در شکلی متناقض‌نما با اینکه ظاهراً دیگری را می‌نگرد، نگاهش به عاشق است.

شاعر در غزلی که به اذعان خودش پس از مصاحبت با معشوق و تعریف و تمجید او از سیاهی چشم یکی از زیبارویان سروده است، تأکید می‌کند که «بالاتر از سیاهی رنگ دگر نباشد» (محتشم، ١٣٤٤:ص ٦)، او با اشاره به وجود شاخصهای زیبایی در معشوق و شرح و بسط کامل این شاخصها به برتری معشوق بین زیبارویان تأکید می‌کند. تشبیه معشوق به پری را در بیت اول می‌بینیم که در شعر فارسی رایج است.«او[معشوق] مانند پری دیده نمی‌شود و بالفرض که کسی او را ببیند، دیوانه می‌گردد»(شمیسا، ١٣٨٦:ص ٢٦٠). شاعر در مصرعهای دوم و سوم به زیبایی حلقه مو و زلف معشوق اشاره می‌کند که از ارکان زیبایی معشوق در شعر فارسی است.«زلف از مهمترین ارکان زیبایی خوبرویان در ذهن و ذائقه زیبایی‌پسند ایرانیان بوده است»(جهانمرد، ١٣٩٦:ص ١٠٠). هرچند زیبایی، مفهومی نسبی و شخصی است و آنچه برای یک نفر جذاب و دلخواه است، ممکن است برای شخص دیگر، هیچ جذابیتی نداشته باشد به طور کلی در هر دوره‌ای برای زیبایی ملاکهایی بیش از دیگر ملاکها اهمیت می‌یابد. تشریح جزئیات جمال معشوق در دو بیت اول این غزل، معیارهای

زیبایی روزگار شاعر را از جمله استفاده از زیورآلات، بلندی گیسوان، بلندقامتی و... برای مخاطب آشکار می‌کند.

در حلقه بتان است سرحلقه آن پریرو　　در گوش حلقه زر بر دوش حلقه مو
زلفش گزنده‌عقرب، کاکل کُشنده‌افعی　　قامت چمنده شمشاد، نرگس جهنده آهو...
(محتشم، ١٣٤٤: ٦)

محتشم در ادامه این غزل با اینکه خود و سگ کوی دوست را در یک مرتبه قرار می‌دهد، معشوق را از نظر اخلاقی فرشته‌سان می‌بیند. «وصف معشوق در ادب فارسی به ویژگیهای ظاهری و جسمانی منحصر نمی‌شود؛ بلکه در همه دوره‌ها صفات اخلاقی و رفتاری معشوق نیز مورد توجه شاعران بوده است»(میر، ۱۳۹۳:ص ٢٥٤).

یکی دیگر از جلوه‌های بارز رئالیسم در آثار محتشم، تشریح جزئیات رویدادهای زمانی و مکانی است که روایت را از فضای انتزاعی خارج می‌کند.

سخن طی می‌کنم ناگاه در خواب　　در آن بیگه که در جو خفته بود آب
به گوش آمد صدای در چنانم　　که رم کرد از هزیمت مرغ جانم
چنان برخاستم از جا مشوش　　که برخیزد سپند از روی آتش...
(همان: ۲۰ و۱۹)

شاعر در این ابیات، ماجرایی واقعی را شرح می‌دهد که بر اساس آن نیمه‌شب با صدای در از خواب پریده و به گمان اینکه معشوق پشت در است، مانند اسپند روی آتش، مضطرب و پریشان از جای برخاسته و با اشتیاق فراوان خود را به درِ خانه رسانده است. این ماجرا به اندازه‌ای دقیق و با ذکر جزئیات بیان شده است که مخاطب می‌تواند با تمام وجود آن را درک و چون فیلمی روشن و آشکار در برابر چشمان خود مجسم کند. . این عینیت‌بخشی به زمان و مکان، دقیقاً همان مؤلفه‌ای است که رئالیسم را از دیگر مکاتب متمایز می‌کند. محتشم هم‌چنین در توصیف حالات پس از یک تصمیم ناگهانی، جزئیات پشیمانی خود را این‌گونه تشریح می‌کند:

بیرون شدم از بزمت ای شمع صراحی‌گردنان　　هم دشمنی کردم به خود هم دوستی با دشمنان
دامن‌فشان رفتم برون زین انجمن وز غافلی　　نقد وصالت ریختم در دامن تر دامنان...
(همان: ۳۹و۳۸)

تصمیم شتاب‌زده شاعر درباره ترک مجلسی که معشوق در آن حضور داشته و اظهار پشیمانی از این تصمیم و ناراحتی از نتایج آن با تمام جزئیات در این غزل آمده است.

عاشق که به دنبال این تصمیم، شتابزده از همنشینی با یار محروم گشته و محبوب را با رقیبان تنها گذاشته و خود را آماج شماتت و سرزنش یاران دیده است، اینک پشیمان و عذرخواه از معشوق، طلب عفو و بخشش دارد:

گهی می‌گفتم اینک می‌رسد یار　　نهال انتظارم می‌دهد بار...
در این افکار خام از بیم امید　　تن افکار می‌لرزید چون بید...
سخن کوتاه من آشفته‌احوال　　ندیدم خویش را هرگز به این حال
(محتشم، ١٣٤٤: ٦٧)

درک کامل وضعیت و حال شاعر در فراق معشوق با خواندن این غزل میسر می‌شود و بیتابی و بیقراری در دوری از یار و امید و انتظار برای رسیدن لحظه وصال به طور کامل در این ابیات آمده است. از این غزل دریافت می‌شود که شاعر در حالتی بین ترس و امید به معشوق می‌اندیشد و بیخود از خویش در حالتی که به گفته خودش، بی سابقه بوده است برای دیدار یار اشتیاق دارد و لحظه‌شماری می‌کند. در واقع این غزل، تصویری از تلاطم احساسات عاشقانه‌ای است که در دل شاعر، موج می‌زند و اضطراب و بیقراری او را در پی دارد. این واکاوی روانشناختی حالات عاشق در کنار توصیف فیزیکی لرزش تن از مؤلفه‌های تحلیل احوال در رئالیسم است.

...هوس پیرامن خاطر نمی‌گشت　　وگر می‌گشت هم ظاهر نمی‌گشت
طمع چشمی به حیرت باز می‌کرد　　حذر از دورباش ناز می‌کرد...
(همان: ٧٠)

شرح کامل جزئیات رابطه‌ای عاشقانه، سالم، به دور از هوس و در پوشش شرم و حیا به دنبال دیداری شبانه با معشوق در این ابیات آمده است. شاعر در تک تک ابیات این مثنوی بر پاک بودن این عشق تأکید می‌کند. هم‌چنین عفت و حیای حاکم بر رفتار معشوق به حدی است که عاشق پاکباخته را به رعایت جانب احتیاط وادار می‌کند؛ مبادا حرکتی از او سر بزند که معشوق برنجد و خدشه‌ای بر این احساس پاک، وارد کند. این ابیات در اثبات این نکته است که عشق واقعی در عفت و خویشتن‌داری، بهتر آشکار می‌شود و خاطرات ماندگارتری در ذهن دو طرف بویژه عاشق به جای می‌گذارد. محتشم در ادامه این ابیات، لحظه جدایی از معشوق را به تمامی و زیبایی هرچه تمامتر این‌گونه می‌سراید:

چه گویم کز که آن شب دور ماندم　　ز جان مه‌پیکری مهجور ماندم
چو می‌رفتم چه می‌گفت آن پریزاد　　به وصل دیگرم چون وعده می‌داد
به ظاهر نه به ایما و اشارت　　به مضمونهای عاری از عبارت...
(محتشم، ١٣٤٤: ٧١)

دقت در بیان «ایما و اشارت» و «مضمونهای عاری از عبارت»، نشاندهنده توجه شاعر به جزئیات غیرکلامی در موقعیت واقعی است که از اصول مشاهده بیطرفانه در رئالیسم به شمار می‌رود. محتشم هم‌چنین در تشریح رنجهای جسمانی معشوق از کلی‌گویی فاصله می‌گیرد و به عینیت درد می‌پردازد:

هزار ناله جانسوز کرده‌ام امشب　　عجب شبی به غمت روز کرده‌ام امشب
ز شمع پرس که از تاب دوریت تا روز　　چه گریه‌های گلوسوز کرده‌ام امشب
شب مرا تو سیه کرده‌ای و من تا روز　　دعای بد به بدآموز کردم امشب...
(همان: ٧٢)

یکی از عمیقترین و صادقانه‌ترین واکنش‌های عاشق به درد جدایی از معشوق، سر دادن آه و ناله است. جسم و جان آدمی در شب فراق از یار، آشفته و پریشان است و عاشق در غم دوری از معشوق با پناه بردن به گریه و ناله، سختی‌های این شب را برای خود قابل تحمل می‌کند. در این ابیات، درد جدایی و هجران به گونه‌ای بیان شده است که می‌توان با خواندن آن، جزئیات لحظه فراق و آنچه را بر عاشق گذشته است با تمام وجود درک کرد.

یکی از شاخصترین ابعاد تشریح جزئیات در آثار محتشم، که آن را به مؤلفه‌های عینی رئالیسم نزدیک می‌کند، توصیف دقیق بیماری و دردهای فیزیکی است که از کلی‌گوییهای انتزاعی فاصله می‌گیرد و بر واقعیت مادی بدن تمرکز می‌کند:

در تب چو آه از آن بت رعنا برآمده　　دود از نهاد عاشق شیدا برآمده
یک عضو از آن بدن شده آزرده و مرا　　فریاد از تمامی اعضا برآمده...
ناز طبیب چون کشد آن مه که از لبش　　کار هزار خضر و مسیحا برآمده...
بادا نصیب محتشم ای شوخ درد تو　　کان دردمند با غم دنیا برآمده
(همان: ٧٤)

شرح کامل میزان عشق و علاقه عاشق و دعا برای رهایی معشوق از درد و تب در این غزل آمده است. شاعر بروشنی بیان می‌کند که کوچکترین دردی که معشوق می‌کشد، بنیاد سلامت او را فرو می‌ریزد تا جایی که به درد آمدن یک عضو از جسم

معشوق، تمام اعضای پیکر او را به درد آورده است؛ به عبارتی دیگر، کوچکترین رنج و ناراحتی معشوق برای عاشق، مصیبتی بزرگ و غیرقابل تحمل است؛ گویی تمام وجود عاشق با معشوق یکی شده است و هر آنچه معشوق، حس می‌کند برای عاشق نیز قابل درک است.

در اینجا درد نه به عنوان استعاره، بلکه به عنوان واقعیت بیولوژیک بازنمایی می‌شود که همسو با تأکید رئالیسم بر بازتاب تمام وجوه زندگی، حتی ناخوشی‌هاست. هم‌چنین شاعر یادآور می‌شود معشوقی که خود در راحت‌رسانی و بهبودی دردها، فراتر از خضر و مسیحاست، نباید ناز طبیب را تحمل کند. در بیت آخر نیز آمادگی عاشق برای به جان خریدن درد معشوق، نشاندهنده اوج پیوند عینی میان دو شخصیت است.

شاعر در بیش از چهل بیت، که در قالب مثنوی سروده است به توصیف و شرح جزئیات مجلسی می‌پردازد که در آن حضور یافته و مطربان و زیبارویان زیادی دیده و هنگام روبه‌رو شدن با معشوق از خود بیخود شده و تاب دیدن یار محبوب را در نظرگاه رقیبان نداشته است. جزئیات حالات عاشق و معشوق و نبردی که بین عصمت و هوس شکل گرفته در این مثنوی به زیبایی هرچه تمامتر آمده است. این تقابل درونی، نشاندهنده لایه‌های تحلیلی شخصیت است که رئالیسم بر آن تأکید می‌کند.

...طمع در دستیازی بود گستاخ طلب می‌کرد غارت میوه از شاخ
ولی عصمت نمی‌فرمود رخصت کز آن‌جا بیش رانم رخش جرأت...
(محتشم، ۱۳٤٤: ۱۱۷)

گفت‌وگوی عاشق و معشوق در ادامه این مثنوی بسیار جالب و خواندنی است. معشوق به دلیل دوراندیشی، عاقبت‌نگری و پیشگیری از بی‌وفایی به وصال عاشق تن نمی‌دهد:

مگر آن دشمن کالای خویشم که بستانی و بگریزی ز پیشم...
مگر طفلم که طراری درآید به بازی چیزی از من در رباید
(همان: ۱۱۸)

اعتماد نداشتن معشوق به پایداری عاشق در عشق و ترس از هوس‌آلود بودن این علاقه از این ابیات دریافت می‌شود. معشوق پروای آن دارد که عاشق پس از رسیدن به وصال، راه بی‌وفایی پیش گیرد و او را ترک کند. البته شاعر در ادامه با خواهش و التماس، دل معشوق را به دست می‌آورد و او را به این وصل راضی می‌کند:

پس از صد التماس آن رحمت‌کیش سر عصمت به شرم افکند در پیش...
(همان: ۱۱۸)

تشریح جزئیات این دیدار و صحبت‌هایی که بین عاشق و معشوق رد و بدل شده به گونه‌ای صریح و روشن است که به خواننده این امکان را می‌دهد تا به کمک این ابیات، تمام زیبایی‌ها، اضطرابها و دلشوره‌های این لحظه را در ذهن خود تداعی کند.

۲-۳ دوری از ابهام به عنوان عامل تخیل

هرگاه با مطلب یا امر مبهمی روبه‌رو می‌شویم، ناخودآگاه تمایل داریم این ابهام را برطرف کنیم و به باور استوار برسیم؛ این‌گونه است که به نیروی تخیل روی می‌آوریم تا ابهام مورد نظر را برطرف کنیم. در مکتب رئالیسم به دلیل رغبت به بیان رخدادهای واقعی و واقعیت‌های اجتماع، نقش نیروی تخیل کمرنگ می‌شود؛ در نتیجه ابهام نیز در این مکتب از رونق می‌افتد. «عصر رئالیست، عصر انتقادی است؛ در برابر برتری حساسیت ذهنی و نیروی تخیل با سلاح آگاهی روشن‌بینانه به مقابله بر می‌خیزد»(سیدحسینی، ۱۳۸۷:ص ۲۷۷). هدف آفریننده اثر در این رویکرد، برقراری ارتباط با مخاطب و همراه کردن او با اهداف خود از طریق زبانی ساده و عوام‌فهم است. «نویسنده‌ای که با لفظ قلم درباره مسائل اجتماعی می‌نویسد، واقعیت را گزارش می‌کند؛ اما نویسنده‌ای که با زبان زنده طبقات اجتماعی می‌نویسد، واقعیت را به نمایش می‌گذارد» (فتوحی ۱۳۹۲: ص ٤). بر این اساس، استفاده از زبان ساده و دوری از ابهام، اشعار وقوعی و آثار رئالیستی را برای طیف گسترده‌تری از افراد جامعه قابل فهم می‌کند. محتشم نیز در غزلهای خود با آگاهی از این ضرورت، ابهام را کنار می‌زند تا خواننده بدون تکلف ذهنی با واقعه همراه شود:

بود دی در چمن ای قبله حاجت‌مندان دل ز هجر تو و وصل دگران در زندان
پُر گره گشت درونم ز تحمل چون مار بر جگر بس که در آن حبس فشردم دندان
صد تن آنجا به نشاط و ز فراق تو مرا غصه چندان که نخواهی و الم صد چندان...
(محتشم، ۱۳٤٤: ۲۲)

بدیهی است که این غزل به دور از هر گونه ابهام و پیچیدگی در نهایت صراحت و سادگی سروده شده است. شاعر در عباراتی صریح و به دور از تکلف به توصیف مجلسی می‌پردازد که بدون حضور معشوق و با حضور افراد زیادی شکل گرفته و شاعر به تحمل فراق یار در محیطی مجبور است که به آن هیچ‌گونه علاقه‌ای ندارد و مجبور

است با وجود تحمل اندوهی درونی، خود را شادمان و خوشحال نشان دهد.

این منم کز عصمت دل در دلت جا کرده‌ام　　این منم کز عشق پاک این رتبه پیدا کرده‌ام
این منم کز پاکبازی چشم هجران دیده را　　قابل نظاره آن روی زیبا کرده‌ام
این منم کز عین قدرت دیده اغیار را　　بی‌نصیب از توتیای خاک آن پا کرده‌ام...
(همان: ۳۵)

تک‌تک ابیات و عبارتهای این غزل در بیانی مستقیم و به دور از هرگونه ابهام سروده شده‌است. شاعر با استفاده از ساده‌ترین واژه‌ها در قالب عبارات و جملاتی ساده، پذیرش خود را از سوی معشوق توصیف و شدت خوشحالی و خرسندی خود را ابراز می‌کند؛ هم‌چنین با جملاتی مستقیم، صریح و بدون پیچیدگی و کژتابی، توفیق دیدار معشوق را حاصل عشق پاک، عصمت و قدرت خود در کنار زدن رقیبان می‌داند. این شفافیت در بیان، مصداق آگاهی روشن‌بینانه‌ای است که بر تخیل مبهم غلبه می‌کند.

ای گل از عشق تو زارم گر نمی‌دانی بدان　　لاله‌سان داغ تو دارم گر نمی‌دانی بدان
از وفا تخم تمنای تو می‌کارم به دل　　روز و شب این است کارم گر نمی‌دانی بدان
گفتی از سودای زلف سرکشم حال تو چیست　　بیقرارم بیقرارم گر نمی‌دانی بدان...
(همان: ۵۹)

شاعر در این غزل با ردیف «گر نمی‌دانی بدان» بر یادآوری میزان عشق و علاقه خود به معشوق و برشمردن سختی‌هایی که در راه این علاقه متحمل می‌شود، تأکید و سعی می‌کند به کمک جملات ساده و بدون ابهام، توجه معشوق را به خود جلب کند. هیچ بیتی از ابیات این غزل، مبهم و درک مقصود و منظور عاشق برای معشوق، مشکل نیست و کل غزل با هدف برقراری ارتباطی مستقیم و صریح با معشوق سروده شده است. هدف اصلی در مکتب رئالیسم، انتقال دقیق واقعیت است؛ لذا هرگونه پیچیدگی که مانع از درک صریح واقعه شود از متن طرد می‌شود. محتشم در رسایل خود با آگاهی از این اصل، زبان را از تکلف‌های مبهم پاک می‌کند تا آگاهی روشن‌بینانه، جایگزین تخیل انتزاعی شود.

ای چو گل پرده‌نشین بی تو نشینم تا چند　　به تصور گل رخسار تو چینم تا چند...
خون خود بی تو برآنم که بریزم بر خاک　　داری ای دلبر بیباک بر اینم تا چند
دل دین‌باز من از دست تو صد توبه شکست　　باشی ای توبه‌شکن دشمن دینم تا چند
(محتشم، ۱۳٤٤:٦٤)

شاعر در این غزل با صراحت تمام و به دور از هرگونه طعن و کنایه، معشوق را مورد خطاب قرار داده و از بی‌اعتنایی و بی‌وفایی او گله‌مند است. شکایت از هجران و فراق، برجسته‌ترین نکته این غزل است. شاعر در ادامه این گلایه، تأکید می‌کند که درد دوری از یار آن‌قدر آزاردهنده و غیرقابل تحمل است که حتی می‌تواند برای رهایی از این وضعیت ناخوشایند از سر جان نیز بگذرد؛ هم‌چنین یادآوری می‌کند که در راه این عشق از اعتقاداتش گذشته و دچار معصیت شده است. این وضوح در بیان بحرانهای اعتقادی، نشاندهنده چشم‌پوشی از ابهام به نفع صداقت واقعگرایانه است.

در ابیات زیر نیز دعا برای حفظ جان معشوق با زبانی کاملاً عینی و بی‌واسطه بیان شده است:

اسیر بند بلا پیکر حسود تو باد　　دعای خسته دلان هیکل وجود تو باد
دست دعای من باد ای نازنین شمایل　　مانند بند هیکل در گردنت حمایل
(همان: ۷۰)

دعا برای حفظ جان معشوق از بلایا و نابودی دشمنان او همه منظور و مقصود شاعر در سرایش این دو بیت است که صریح و بدون هیچ پیچ و خمی در قالب عبارات و واژگان ساده سروده شده است. هدف شاعر در این ابیات، مشخص است و خواننده با هیچ ابهامی روبه‌رو نیست و به آسانی به هدف شاعر پی‌می‌برد.

در چمن دیدم گلی روی توام آمد به یاد　　نکهتی آمد از او بوی توام آمد به یاد
غنچه را لب بسته دیدم با وجود صدزبان　　معجز لعل سخن‌گوی توام آمد به یاد
نرگس از چشمک زدن شد فتنه در صحن چمن　　شیوه‌های چشم جادوی توام آمد به یاد...
(همان: ۷۱)

مخاطب با خواندن این غزل، گرفتار ورطه ابهام نمی‌شود و به بیراهه نمی‌رود و به هدف شاعر آگاه می‌شود که توصیف غیرمستقیم زیبایی‌های معشوق است. شاعر در این ابیات با صراحت اعلام می‌کند که تمام زیبایی‌ها و همه آنچه را خواستنی است در وجود معشوق می‌بیند و همه لذتها و امور خوشایند، که با حواس آدمی، قابل درک است، معشوق را به یاد او می‌آورد. این پیوند میان لذتهای حسی و تصویر معشوق، مصداق بارز تجربه‌گرایی در مکاتب وقوع و رئالیسم است که در آن، شاعر به جای پناه بردن به استعارات دور از ذهن، از عناصر ملموس طبیعت برای بیان واقعیت درونی خود بهره می‌گیرد.

شد لازمم که از سر کویت گذر کنم | در عین عاشقی ز تو قطع نظر کنم
در کوه و دشت رو نهم و سر زنم به سنگ | تا آرزوی لعل تو از سر به در کنم
گریم چنان ز درد که بنیاد عشق را | چون خانه وفای تو زیر و زبر کنم...
(محتشم، ١٣٤٤: ٨٣)

این غزل گلایه‌آمیز، که با شکوه از بی‌وفایی و بی‌واسطه خطاب به معشوق سروده شده است بروشنی نشان می‌دهد که شاعر از بی‌اعتنایی‌های یار به تنگ آمده است. محتشم در این غزل به ستوه آمدن خود را از تلخی‌های عشق به نمایش می‌گذارد و قصد دارد با دوری از کوی معشوق و پناه بردن به تنهایی، این درد جانکاه را بر خود هموار سازد. از دید مکتب رئالیسم، این نوع بیان، که در آن عاشق به جای استعاره‌های پیچیده به گزارش مستقیم رنج و تصمیم برای قطع نظر می‌پردازد، نشاندهنده اصالت دادن به دنیای خارج و واقعیت‌های ملموس رابطه است. در واقع، شاعر در اینجا نقش ناظر و گزارشگر را ایفا می‌کند که بدون اغراقهای رمانتیک، بن‌بست عاطفی خود را با زبانی ساده و عوام‌فهم روایت کرده است. این شفافیت روایی، که در آن، مخاطب بسادگی به مقصود شاعر پی می‌برد، دقیقاً همان نقطه‌ای است که دوری از ابهام را به ابزاری برای بازنمایی واقعیت تبدیل می‌کند.

۳-۳ کشف و بیان واقعیت

یکی از مؤلفه‌های مکتب رئالیسم، کشف واقعیت و بیان آن است. «رئالیسم در درجه اول به صورت کشف و بیان واقعیتی تعریف می‌شود که رمانتیسم یا توجهی به آن نداشت و یا آن را مسخ می‌کرد»(سیدحسینی، ۱۳۸۷:ص ۲۷۷). بنیاد مکتب وقوع برواقعگویی و بیان واقعیت استوار و شعر شاعران این مکتب به بیان واقعیات شناخته شده است. «اساس شعر این مکتب این است که وقایع عاشق و معشوق و حالات آنان بر واقعیت مبتنی باشد؛ یعنی به طرز حقیقت‌نمایی بیان شود؛ از این رو مکتب وقوع، زبان حسب حال و واقعیت است»(شمیسا، ١٣٨٦:ص ١٦٠). محتشم نیز به عنوان شاعری از مکتب وقوع در اشعار خود به بیان واقعیات می‌پردازد و این امر در برخی از غزلهایش، نمود بیشتری دارد.

به عزت نامزد شد هر که نامد مدتی سویت | به این امید من هم چند روزی رفتم از کویت
به راه جستجویت هر که کمتر می‌کند کوشش
نمی‌بیند دل وی جز کشش از زلف دلجویت

تو را آن یار می‌سازد که باشد قبله‌اش غیری
کند در سجده‌های سهو محراب خود ابرویت...
(همان: ۱۳)

بسیاری از افراد بر این باورند که دور شدن انسانها از یکدیگر می‌تواند موجب افزایش محبت میان آنها شود و به آنها کمک کند که به ارزش و اعتبار یکدیگر آگاه شوند و قدر یکدیگر را بیشتر بدانند. هم‌چنین دور شدن دلدادگان از یکدیگر، محکی برای سنجش درستی رابطه‌هاست؛ اما باید در نظر داشت که این دوری نباید به طول انجامد؛ به همین دلیل است که شاعر در این غزل، رفتن از کوی یار را به چند روز محدود می‌کند و امیدوار است از این راه، نزد معشوق اعتباری کسب کند. شاعر در جایگاه عاشق در این غزل با بیانی گلایه‌آمیز، واقعیت‌هایی را به معشوق گوشزد می‌کند؛ بر اساس این واقعیت‌ها کوشش عاشق، بی‌فایده است و رقیبان، بدون کوشش، بدون شایستگی و حتی گاه با وجود برخورداری از معشوق دیگر از پذیرش معشوق شاعر بهره‌مند می‌گردند! در چنین اوضاعی شاعر با انتخاب سبک وقوع و وقوع‌گویی معشوق را به جدایی تهدید می‌کند.

جز خسته از طبیب نجوید کسی علاج　　بی درد را به نعمت درمان چه احتیاج
(محتشم، ۱۳٤٤: ۵۸)

واقعیت این تک‌بیت این است که آن‌که گرفتار درد عشق نشده و تلخی روزهای فراق را نچشیده است به دلیل نداشتن درک درست از مفهوم عشق و نداشتن تجربه دلتنگی و انتظار، قطعاً اشتیاقی برای وصال و رسیدن به یار ندارد. در واقع درک احساس عشق با تجربه میسر می‌شود و نمی‌توان احساس عاشق را تنها با تکیه بر گفته‌ها و شنیده‌ها درک کرد.

محتشم در غزلهای وقوعی خود، تنها گزارشگر ساده وقایع نیست؛ بلکه با عبور از رخدادهای سطحی به لایه‌های پنهان رفتار انسانی نفوذ می‌کند. آن‌گونه که «رئالیست برجسته کسی است که دیدی نافذ دارد و برای امور آنی می‌تواند از نیروهای محرک تاریخ پرده بردارد و اصول حاکم بر دگرگونی‌های اجتماعی را آشکار کند» (فورست، ۱۳۷۳: ۳۵۷). محتشم با این دید نافذ، واقعیت عینی و گاه متناقض عشق را در ابیات زیر به نمایش می‌گذارد:

غزال من سگان را چند بینم آشنای تو　　به خونت تشنه‌ام با اینکه می‌میرم برای تو

به ناپاکان چو دادی جای پاکان بی‌وفای من سزد گر خون به جای اشک ریزم از جفای تو...
(همان: ۹۵)

یکی از دردناکترین صحنه‌هایی که ممکن است شخص عاشق در رابطه‌ای عاطفی با آن روبه‌رو شود، همراه شدن معشوق با رقیب و طبیعی‌ترین واکنش عاشق در این مواقع، بروز خشم و عصبانیت است. در عالم واقع و به طور طبیعی، معمول است که عاشق در برابر بی‌وفایی و خیانت معشوق ساکت نمی‌نشیند و رابطه معشوق با رقیبان را برنمی‌تابد و واکنش‌هایی از قبیل عصبانیت و ناراحتی از خود بروز می‌دهد. توهین به رقیبان و تحقیر آنها با کاربرد واژه «سگ» در مطلع این غزل، نمایانگر شدت خشم عاشق است. شاعر در مصراع دوم بیت اول به توصیف تنگنای تناقضی می‌پردازد که در آن گرفتار شده است. عاشق با اینکه هنوز به معشوق، عشق می‌ورزد به خون او تشنه است. شاعر در ابیاتی دیگر به بیان حال خود در این وضعیت ناخوشایند می‌پردازد:

ای شوخ، پرسش دل ناشاد من مکن چون با رقیب همنفسی یاد من مکن
آیم به داد اگر ز فراقت نگاه دار تمکین خویش و گوش به فریاد من مکن
خرّم چو ساختی به عیادت، رقیب را گر جان دهم گذر به غم‌آباد من مکن...
(همان: ۹۷)

بی‌وفایی معشوق می‌تواند باعث ایجاد خشم و کینه در دل عاشق شود. در این غزل نیز همچون غزل پیشین شاعر، که با خیانت و بی‌وفایی روبه‌رو شده است، معشوق را مورد خطاب قرار می‌دهد و از تصمیم قطعی خود برای پایان دادن به این رابطه عاطفی سخن می‌گوید و برای دیدار یار هیچ تمایلی ندارد.«معشوق به پاس رعایت خاطر دیگران، عاشق را خوار می‌کند و عاشق به دلیل اینکه معشوق او را پیوسته در حضور دیگران خوار و شرمسار می‌کند از حضور در بزم او خودداری می‌کند»(میر، ۱۳۹۳:ص ۲۵٤). این واقعگرایی روانی، که در آن شاعر به جای آرمان‌سازی معشوق از میل به گسستن رابطه سخن می‌گوید، یکی از عالی‌ترین سطوح کشف واقعیت در اشعار محتشم است. در اینجا بی‌اعتنایی به عاشق و پرداختن به رقیب در میان جمع، عاشق را شرمنده کرده و خشم او را برانگیخته و او را به بیان این واقعیت وادار کرده است.

به رغم من چه با اغیار صبح و شام می‌گردی اگر من می‌شوم رسوا تو هم بدنام می‌گردی
چنان بیباک می‌بینم تو را ای آهوی وحشی که گر ورزد سگی عشق تو با او رام می‌گردی...
(محتشم، ۱۳٤٤: ۱۰۱)

شاعر در ادامه غزلهای گله‌مندانه و تهدیدآمیز در این غزل نیز از همراهی معشوق با دیگران، بی‌وفایی او در عشق گلایه دارد و ضمن تهدید معشوق، معتقد است که این بی‌وفایی و بی‌پروایی در هوسناکی، نتیجه‌ای جز رسوایی و بدنامی ندارد.

دلا دیگر برآنی کابروی و غیرتم ریزی — به آن کویم بری خاک مذلت بر سرم بیزی
من از غیرت نشستم از پس زانوی صبر اما — تو از بی‌غیرتی زان در نمی‌خواهی که برخیزی
نخواهم بر در آن جنگجو بگذارمت یک دم — که ترسم بهر صلح آن‌جا شفیعی را برانگیزی...
(همان: ۱۰۶)

شاعر در این غزل برخلاف غزلهای پیشین، که به تهدید معشوق می‌پرداخت و پایان دادن به این رابطه را بر خود میسر و ممکن می‌دانست، دل خود را مخاطب قرار می‌دهد و از این واقعیت پرده برمی‌دارد که جدایی برای عاشق، سخت و طاقت فرساست. اگرچه شاعر عاشق در این ابیات به ظاهر، خود را غیرتمند و در عین حال، بی‌خیال نشان می‌دهد و به قوی بودن وانمود می‌کند و نزدیک شدن به کوی معشوق را برای خود ننگ و خواری می‌داند و دل را از این کار بر حذر می‌دارد، نمی‌تواند در برابر خواست دل بایستد. در واقع دل کندن از معشوق محبوب برای هر عاشق پاکباخته‌ای سخت است؛ هر چند طعم بی‌وفایی یار را چشیده باشد. بازنمایی کشمکش میان عقل و احساس و بیان صادقانه بی‌ارادگی عاشق در برابر کشش دل، یکی از عینی‌ترین واقعیت‌های روانشناختی است که محتشم در اشعار خود کشف و بیان کرده است. از دید مکتب رئالیسم، این نوع واکاوی درونی، که در آن قهرمان اثر (عاشق) به ضعف‌های خود اعتراف می‌کند و از آرمان‌سازی قهرمانانه فاصله می‌گیرد، گامی بلند به سوی واقعگرایی انسانی است. شاعر با صراحت نشان می‌دهد که حقیقت عشق، همیشه با پیروزی اراده همراه نیست و گاه واقعیت تلخ رابطه در تسلیم شدنهای ناخواسته نهفته است.

٤-۳ نگاه تماشاگروار به رویدادها

شاعر در تعدادی از غزلهای خود در رساله‌های جلالیه و نقل عشاق، مانند تماشاگری بیرون از ماجرای بین عاشق و معشوق به تماشا و داوری رویدادها می‌نشیند. «نویسنده رئالیسم هنگام آفریدن اثر بیشتر تماشاگر است و افکار احساسات خود را در جریان داستان ظاهر نمی‌سازد» (سیدحسینی، ۱۳۸۷:ص ۲۸۷). نداشتن نقش در رخدادها به فرد این امکان را می‌دهد که با کنار زدن عواطف و احساسات، منطقی و خردمندانه قضاوت

کند. «رئالیسم افکار، احساسات و قضاوتهای شخصی را کنار می‌گذارد و با طرح شعار عینیت درپی غیاب کامل نویسنده و هرگونه دخالت مستقیم او در سیر ماجراهای داستان است»(صادقی محسن‌آباد، ۱۳۹۳:ص ٤٨). محتشم در چند غزل خود با اینکه در میانه رویدادها نقش و حضور دارد و در نقش عاشق، حاضر شده است، مانند تماشاگری بیطرف به قضاوت می‌پردازد.

چون نیست دلت با من از وصل تو هجران به — این لطف زبانی هم مخصوص رقیبان به
چون لطف نهان تو پیداست که با غیر است — مهری که مرا با تو پیدا شده پنهان به
اغیار چو بسیارند در کوی تو پاکوبان — بنیاد وصال ما زین زلزله ویران به...
(محتشم، ١٣٤٤: ١٠)

انتظار می‌رود شاعر در مقام عاشق برای رسیدن به معشوق، تمام تلاش خود را به کار گیرد؛ سختی‌های راه عشق را تحمل کند و وجود رقیب را برنتابد؛ اما می‌بینیم که این گونه نیست و شاعر عاشق، مانند تماشاگر با درک واقعیات و آنچه می‌بیند، هجران را بر وصال ترجیح می‌دهد و میدان را برای رقیبان، خالی می‌کند.

گرچه دیدم بر عذار عصمتت خال گناه — چشم از رویت نبستم روی چشم من سیاه
کم نگه کردم که رویت را ندیدم سوی غیر — غیرتم بنگر که دیگر می‌کنم سویت نگاه...
از ته دل با کسان می‌دار صحبت بعد از آن — میشو از لطف زبانی محتشم را عذرخواه
(همان: ٣٢)

شاعر در این غزل نیز با اینکه از خیانت معشوق و روی آوردن او به دیگری آگاه و مطمئن است با نشستن در جایگاه اطرافیان و به عنوان تماشاگر با تکیه بر منطقی که از شخص عاشق بعید است، واقعیت را تشریح و از گناه معشوق چشم پوشی می‌کند و فاصله گرفتن خود را از عرصه غیرت تأیید می‌کند و به اظهار پشیمانی و عذرخواهی معشوق رضایت می‌دهد.

به استناد غزلی با مطلعِ

ای بت آن به که دگر سجده رویت نکنم — گر شوی قبله من میل به سویت نکنم...
اگرم بسته زنجیر جنون باید شد — هوس سلسله غالیه‌بویت نکنم...
مهربانی چو کنی شاد ز مهرت نشوم — تندخویی چو کنی شِکوه ز خویت نکنم
(همان: ٨٦)

عاشق همچون تماشاگری نصیحتگر و خیرخواه، که رویداد عشق را از دور به تماشا نشسته است براحتی از جدایی دم می‌زند و مرگ و جنون را بر روی آوردن به سوی

دوست ترجیح می‌دهد. دلداده این غزل به مرحله‌ای از بی‌اعتنایی رسیده است که چگونگی برخورد معشوق از جمله مهر و قهرش برای او تفاوتی ندارد. این بی‌نیازی و بی‌اعتنایی، نشاندهنده غلبه نگاه ناظر منطقی بر عاشق مضطرب است.

۵-۳ پرهیز از خیالپردازی

دوری از تخیل و بیان روشن وقایع از مهمترین اصول مکتب رئالیسم است. «نبوغ نویسنده رئالیست در خیالبافی و آفریدن نیست؛ بلکه در مشاهده و دیده است»(سیدحسینی، ۱۳۸۷:ص ۲۷۸). تخیل، که تا پیش از رئالیسم، یکی از مهمترین ارکان ادبیات به شمار می‌رفت با ظهور رئالیسم، ارزش خود را از دست داد. یکی از ویژگیهای اصلی رئالیسم، رد تخیل و تمرکز بر واقعیت بود. رئالیست‌ها به جای کاربرد صنایع پیچیده بدیعی و عناصر خیال به مشاهده دقیق جامعه و زندگی مردم پرداختند و تلاش کردند تصاویری واقعی از آنها در آثار خود ارائه کنند. «رئالیست‌ها تخیل را رد، و قوانین و دید علمی را وارد ادبیات کردند»(حقیقی، ۱۳۷۷:ص ۱۶۲). دوری از عنصر خیال، کاربرد اندک صنایع لفظی و بدیعی را به دنبال دارد؛چنانکه در این غزل می‌بینیم:

قیاس خوبی آن مه از این کن کز جفای او — به جان هرچند رنجم بیشتر میرم برای او...
جفاکار است لیکن می‌دهد زهر جفاکاری — چنان شیرین که از دل می‌برد ذوق وفای او...
شه اقلیم بیداد است و مظلومان محنت‌کش — برای خود نمی‌خواهند سلطانی ورای او...
(محتشم، ۱۳٤٤: ۲۱)

شاعر در سرودن این غزل، کمترین بهره را از عنصر خیال برده است به‌گونه‌ای که با استفاده از کلمات رایج به توصیف معشوق می‌پردازد. استفاده از نیروی خیال در این غزل به چند مورد، محدود می‌شود. در مطلع غزل، استعاره کلیشه‌ای «مه» و در ادامه آن اضافه‌های تشبیهی «زهر جفاکاری»، «ذوق وفا» و «اقلیم بیداد» صنایع خیال‌انگیز اندکی است که شاعر از آنها استفاده کرده است.

٤. نتیجه‌گیری

مکتب وقوع از میان مکاتب ادبی زبان فارسی، بیشترین توجه را به واقعیت و بیان آن کرده است و از این دیدگاه بیشترین شباهت را با مکتب ادبی رئالیسم دارد. محتشم کاشانی به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین شاعران مکتب وقوع، اشعاری عاشقانه به‌صورت آمیخته با نثر در رساله‌های جلالیه و نقل عشاق در چارچوب این مکتب سروده است.

مهمترین مؤلفه‌های رئالیسم در این اشعار به ترتیب میزان کاربرد عبارت است از: تشریح جزئیات؛ این مؤلفه مکتب ادبی رئالیسم، بیشترین نمود را در عاشقانه‌های هر دو رساله محتشم دارد. آنچه در این اشعار محتشم به تفصیل و با تشریح جزئیات آمده عبارت است از: زیبایی ظاهری و خصوصیات اخلاقی معشوق، ارتباطات و برخوردهای عاشق و معشوق و آنچه میان آنها گذشته است، پریشانی و بیقراری عاشق در فراق معشوق و اشتیاق او برای لحظه دیدار، پاکباخته بودن عاشق در عشق، شرم و حیای معشوق، مجالسی که امکان دیدار عاشق و معشوق را فراهم کرده است.

هم‌چنین دوری از ابهام به عنوان عامل تخیل از دیگر مؤلفه‌های مکتب رئالیسم است که کاربرد آن در عاشقانه‌های محتشم محسوس است. بسیاری از این اشعار در نهایت سادگی و صراحت و به دور از هرگونه ابهام و پیچیدگی سروده شده‌است تا جایی که خواندن این ابیات و درک منظور و مقصود شاعر برای مخاطب، چندان دشوار نیست. افزون بر این کشف و بیان واقعیت، که از مؤلفه‌های مشترک مکاتب ادبی رئالیسم و وقوع است در هر دو رساله محتشم مشاهده می‌شود. واقعیت‌هایی از قبیل بی‌فایده بودن کوشش عاشق بدون کشش از سوی معشوق، خشم عاشق از خیانت معشوق یا دیدن او با رقیب، سختی‌ها و مرارتهای فراق، کشف و بیان شده‌است. در کنار این موارد، نگاه تماشاگروار به رویدادها در تعدادی از اشعار محتشم در رساله‌های جلالیه و نقل عشاق دیده می‌شود. شاعر در این اشعار مانند تماشاگری بیرون از ماجرای بین عاشق و معشوق به نظاره و قضاوت رویدادها می‌نشیند و در این جایگاه، گاهی هجران را بر وصال ترجیح می‌دهد و حضور رقیبان را تحمل می‌کند؛گاه نیز خیانت معشوق را نادیده می‌گیرد و احساس خود را در این زمینه دخالت نمی‌دهد. در نهایت، پرهیز از خیالپردازی به‌عنوان یکی از مهمترین مؤلفه‌های مکتب رئالیسم در رساله‌ی جلالیه به چشم می‌خورد به‌گونه‌ای که در تعدادی از این اشعار، شاهد کمترین نمود صنایع لفظی و آرایه‌های بدیعی هستیم.

بر اساس یافته‌های این تحقیق، ریشه‌های واقعگرایی عینی در شعر وقوعی بویژه در اشعار غنایی محتشم، کاملاً مشهود است. به طور کلی بسامد فراوان مؤلفه‌های مکتب ادبی رئالیسم در اشعار عاشقانه رساله‌های جلالیه و نقل عشاق محتشم کاشانی می‌تواند گواه شباهت بین دو مکتب ادبی رئالیسم و وقوع باشد.

فهرست منابع

پرهام، سیروس؛(۱۳٤٥) **رئالیسم و ضدرئالیسم در ادبیات**؛ تهران: انتشارات نیل، ۱۳٤٥.

جهانمرد، محبوبه و زهرا آقابابایی و سمیه حسنعلیان؛(۱۳۹٦) «اشتراکات زیبایی‌شناسی و مضمون‌پردازی زلف معشوق در شعر فارسی و عربی»؛ **فصلنامه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی**، دوره ۵، ش ۳، ص ۱۲٦-۹۷.

حقیقی، منوچهر؛(۱۳۷۷) «مفاهیم واقع‌گرایی در ادبیات»؛ **زبان و ادب پارسی**(زبان و ادب سابق)، ش ۳، ص ۱٦٤-۱٥٦.

ساچکوف، بوریس؛(۱۳٦۲) **تاریخ رئالیسم**؛ پژوهشی در ادبیات رئالیستی از رنسانس تا امروز، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران: تندر.

سیدحسینی، رضا؛(۱۳۸۷) **مکتب‌های ادبی**؛ ج ۱، چ پانزدهم، تهران: نگاه.

شفیعی کدکنی، محمدرضا؛(۱۳۹۱) **رستاخیز کلمات**؛ درس‌گفتارهایی درباره نظریه ادبی صورتگرایان روس، چ سوم، تهران: سخن.

شمیسا، سیروس؛(۱۳۸٦) **سیر غزل در شعر فارسی**؛ چ هفتم، تهران: میترا.

صادقی‌محسن‌آباد، هاشم؛(۱۳۹۳) «تأملی در اصول و بنیادهای نظری رئالیسم در ادبیات»؛ **فصلنامه تخصصی نقد ادبی**، س هفتم، ش ۲۵، ص ۷۰-٤۱.

صالحی‌نیا، مریم و محمدجوادمهدوی؛(۱۳۹۰) «رسایل محتشم کاشانی: ژانری ناشناخته»؛ **فصلنامه علمی-پژوهشی نقد ادبی**، س چهارم، ش ۱٥، ص ۲۰۹-۱۸۷.

فتوحی معجنی، محمود و هاشم صادقی؛(۱۳۹۲) «شکل‌گیری رئالیسم در داستان نویسی ایرانی»؛ **جستارهای ادبی مجله علمی پژوهشی**، س سوم، ش ۱۸۲، ص ۲٦-۱.

فتوحی معجنی، محمود؛(۱۳۹٥) **صد سال عشق مجازی**؛ مکتب وقوع و طرز واسوخت در شعر فارسی قرن دهم، تهران: سخن.

فورست، لیلیان؛(۱۳۷۳) «تفسیرهای رئالیسم»، ترجمه داریوش کریمی، **هنر و معماری**، ش ۲۷، ص ۳٦۲-۳٥۱.

کاشانی، محتشم؛(۱۳٤٤) **دیوان مولانا محتشم کاشانی**؛ به کوشش مهرعلی گرکانی، تهران: کتاب‌فروشی محمودی.

کاشانی، میرتقی‌الدین؛(۱۳۸٤) **خلاصه‌الاشعار وزبدةالافکار**؛ (بخش کاشان)، به کوشش عبدالعلی ادیب برومند و محمدحسین نصیری کهنمویی، تهران: میراث مکتوب.

میر، محمد و زهرا کیچی؛(۱۳۹۳) «جلوه معشوق در آیینه شعر وحشی بافقی»؛ **پژوهش‌نامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان**، س دوازدهم، ش ۲۳ ،ص ۲٦۲-۲٤٥.
نوایی، عبدالحسین و مهدی صدری؛(۱۳۷۸) «نقد و معرفی کتاب کلیات محتشم کاشانی»؛ **فصلنامه آینه میراث**، ش ۷و۸، ص ٥٥-٤۹.